

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 930.2:[75.052:726.6](477.51-25) «18/19»

Алла Гаркуша

●

ОЛІЙНИЙ СТІНОПИС (перша чверть XIX ст.) СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ В ЧЕРНІГОВІ В ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДОРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ (XIX ст. – 1917 р.)

Стаття присвячена історії досліджень стінопису (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору в Чернігові. Розглядаються студії історичного та краєзнавчого характеру, здійснені у XIX ст. і в дорадянський період XX ст.

Ключові слова: Спасо-Преображенський собор, настінний живопис, дослідження, публікація.

2016 року виповнюється 980 років з часу першої писемної згадки про Спасо-Преображенський собор у Чернігові. Нині він – найдавніший православний храм міста і один з найдавніших в Україні. Від самого початку собор будувався як головний духовний осередок і міста, і регіону (Чернігово-Сіверського князівства XI–XIII ст.). Це значення храм зберігав протягом всієї своєї історії. Звичайно, за час, який минув, не обійшлося без утрат, змін та новацій як в архітектурному вигляді собору, так і у внутрішньому просторі храму. На сьогоднішній день у церкві сформувалася храмова декорація, основними складовими якої є деталі і конструкції внутрішньої архітектури XI ст., іконостас XVIII ст. та настінний живопис XIX ст. І якщо першим двом складовим у сенсі досліджень поталанило більше, то з монументальними розписами ситуація склалася неоднозначно. Зрозуміло, що передусім увагу дослідників собору привертала нечисленні залишки фрескового живопису XI ст. Олійний стінопис, створений у першій чверті XIX ст., з різних причин залишався непоміченим або ж увага, виявлена до нього, була незначною, побіжною. 2014 р. виповнилося 200 років з того моменту, як розпочався непростий процес створення згаданого стінопису. Зважаючи на такий вік, на певну історичну цінність даного об'єкту на історію, яка сформувалася довкола живопису за цей час, з'явилася потреба у додаткових пошуках, дослідженнях, аналізі. Передусім варто було з'ясувати загальну картину досліджень зазначеного стінопису і зробити певний попередній підсумок, що, власне, і спробував здійснити автор публікації.

Як пам'ятка архітектури Спаський собор потрапляє в поле зору дослідників історії ще у XVIII ст. По суті першим дослідником церкви в сучасній історіографії вважається соборний протоієрей Іоанн Левицький (служив приблизно у 1776–1798 рр.), який залишив опис собору, складений для князя Потьомкіна-Таврійського до візиту імператриці Катерини II. Цей опис храму станом на 1778 р. став основою для інших дослідників, зокрема, О. Шафонського. Дослідники XVIII ст. (І. Левицький,

---

© Гаркуша Алла Броніславівна – завідувачка науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

О. Шафонський) описували головний собор міста після чи не найбільш руйнівної пожежі, що сталася у 1750 р. і завдала йому значних пошкоджень і втрат [1, с. 177]. В описі І. Левицького і в «Чернігівського намісництва топографічному описі» О. Шафонського простежується певна схема, своєрідний перелік тем, за якими описували пам'ятку, а саме:

- історія та датування пам'ятки;
- пошкодження і перебудови собору;
- місцезнаходження Красного терему;
- князівські поховання собору.

Після 1798 р. до цієї схеми окремим пунктом було включено іконостас.

Той факт, що у вказаних дослідженнях не згадується ніякий стінопис, не видається дивним, оскільки давньоруський фресковий живопис знищила пожежа 1750 р., «... храм сей позбувся зовнішнього покриття і майже всього внутрішнього начиння та величньої краси...», а про новий розпис собору на той час через брак коштів навіть не йшлося [2, с. 7].

Безперечно, новим поштовхом у дослідженнях Спасо-Преображенського собору можна вважати ініційовану в 40-х роках ХІХ ст. російським царем Миколою І державну програму щодо вивчення історії пам'яток архітектури, передусім древньої [3]. Протягом другої половини 40-х і у 50-х рр. ХІХ ст. з'являються студії М. Маркова, П. Ліневича, С. Котлярова, М. Маркевича, присвячені архітектурним старожитностям Чернігова [4-7]. Всі вони напряду або в контексті загальної теми висвітлюють Спаський собор як пам'ятку історії, древньої архітектури, місце князівських поховань. Автори досліджень тією або іншою мірою прискіпливо описують церкву св. Спаса, проте не виходячи за межі вже згаданої схеми, хоча на той час стіни собору прикрасив новий настінний живопис, здійснений у першій чверті ХІХ ст., тобто до 1825 р. Незважаючи на те, що стінопис як у середньовіччя, так і в пізніші часи залишався важливою складовою храмової декорації, у названих дослідженнях ми не зустрічаємо про нього жодної згадки.

У вказаний вище період виходить розпорядження Синоду від 6 жовтня 1850 р., адресоване місцевим архієреям з приводу збору і впорядкування якомога повніших церковно-історичних та статистичних описів єпархій. Це стало наступним кроком у дослідженнях соборної церкви. У чернігівській єпархії цю роботу було розпочато досить оперативно згідно з розпорядженням єпископа Павла (Подлипського) від 24 листопада 1850 р. [8, с. 179-189]. По суті саме у праці «Історико-статистичний опис Чернігівської єпархії» вперше у ХІХ ст. звернули більш-менш прискіпливу увагу на новий настінний розпис Спасо-Преображенського собору. У книзі 5-ї «Губернське місто Чернігів. Повіти: Чернігівський, Козелецький, Суражський, Кролевецький і Остерський», яка побачила світ 1874 р., опис міста Чернігова як центру єпархії починається з опису кафедрального Спасо-Преображенського собору, підкреслюючи його особливе місце та історичне значення. Окремий розділ нарису має назву «Іконостас і розпис стін собору». У ньому подається історія створення іконостасу (кінець ХVІІІ ст.), а також розміщено розповідь про ідейних натхненників і виконавців стінопису, описується історія збирання коштів на його втілення, детальний план розміщення сюжетів і вказується приблизне датування початку і закінчення розпису собору [9, с. 11-19].

1882 р. часопис «Зодчий», що виходив у Санкт-Петербурзі, опублікував у № 6 статтю А. А. Авдєєва та А. М. Павлінова «Спасопреображенський соборний храм у м. Чернігові» [10, с. 81-83]. Дана публікація є своєрідним підсумком дискусії з приводу Спасо-Преображенського собору, що виникла у Санкт-Петербурзькому товаристві архітекторів і тривала кілька засідань протягом лютого – листопада 1881 р. Зміст публікації – доповідь академіка архітектури А. А. Авдєєва та художника архітектури А. М. Павлінова про Спасо-Преображенський собор у Чернігові. Автори статті загалом не виходять за межі уже згадуваної вище схеми і приділяють основну увагу історії, конструкції собору та її особливостям, конструктивним деталям інтер'єру, руйнуванням, ремонтам і перебудовам храму. Однак про настінний живопис собору,

який знов-таки на той час уже існував півстоліття, згадується лише однією фразою: «У 1820 р. всередині храму стіни розписані різними фарбами ...» [11]. Цей рядок іще раз підтверджує той факт, що увагу дослідників привертала більш древні деталі інтер'єру собору.

Черговим етапом в історії досліджень пам'яток минулого, в тому числі монументального живопису Спаського собору, стало створення у 1896 р. Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі – ЧАК), яка активно взялася за справу вивчення та збереження документів та матеріальних пам'яток старовини, «которые могут иметь значение для разработки отечественной истории» [12, с. 2-3]. У 1902 р. правителем справ комісії став співробітник Чернігівської духовної консисторії П. Добровольський, людина надзвичайно захоплена історією та чернігівською старовиною [13, с. 195-204]. Задовго до того, як він посів згадувану посаду, «церковна старовина повсякчас перебувала у центрі його уваги» [14, с. 48-52]. Протягом 1900-1902 рр., він упорядкував архіви Єлецького монастиря, духовної консисторії, Спаського і Борисоглібського соборів [15, с. 195-204]. У випуску IV «Трудов Черниговской губернской архивной комиссии», підготовленому і виданому П. М. Добровольським у Чернігові в 1902 р. вміщено «Архів Чернігівського Кафедрального собору» «з дуже цікавими для історії соборів витягами з документів і описами ...» [16, с. 9]. Власне тут і подається найбільш розлогий опис створення проекту нового стінопису Спасо-Преображенського собору та історія його втілення [17], варіанти розміщення сюжетів, відзначається подвижницька діяльність протоієрея о. І. Єленєва в якості організатора збору пожертв на здійснення задуму.

1908 р. побачила світ робота соборного священика Л. Єфімова «Чернігівські кафедральні собори золотOVERхий СпасоПреображенський и Борисоглібський ...», присвячена XIV археологічному з'їзду [18, с. 24-25]. У випуску першому, в розділі «Реставрація собору в XIX сторіччі» Єфімов указує дату чергової реставрації собору, уточнивши, що йдеться саме про внутрішню реставрацію. Відмічає він також і роль настоятеля о. Іоана Єленєва у здійсненні реставраційних робіт. Водночас, власне про настінний живопис згадується дуже лаконічно: «... собор був пофарбований всередині, підлога та стіни розписані прекрасним символічним та історичним живописом, що зберігся і до теперішнього часу» [19, с. 25].

У наступних випусках цієї праці, які вийшли у Чернігові 1910 р., автор приділяє розписам детальнішу увагу – у главі IV вміщено два розділи «Настінний розпис вівтаря» та «Настінний розпис у інших частинах собору». У цих розділах подається схема розміщення сюжетів відповідно у вівтарній та інших частинах собору [20, с. 59-61].

1911 р. у Москві було видано працю професора М. Н. Бережкова «До історії Чернігівського Спаського собору». У розділі IV «Відновлення та перебудови Спаського собору» автор дуже стисло зазначає: «... подальше оздоблення храму живописом та здійснення всіх інших робіт у ньому завершилося лише на кінець 1824 року» [21, с. 14].

У тому ж році відзначалося 900-річчя Чернігівської єпархії. З цієї нагоди у приватній друкарні Кульженка було надруковане видання «Картини церковного життя Чернігівської єпархії з дев'ятивікової її історії». В описі Спаського собору згадується внутрішня архітектура, «сім мармурових колон червонуватого кольору з капітелями та жовтими базами» [22, с. 7], у примітках подається пояснення, чому колони мають такий вигляд, але жодним словом не згадується настінний розпис. Це видається досить дивним, тим більше, що всі сюжети розпису мали релігійну основу.

1912 р. у Санкт-Петербурзі окремим виданням була опублікована праця Г. К. Лукомського «Про давньо-руське зодчество Чернігова» [23, с. 23]. У публікації відомого російського історика, мистецтвознавця, дослідника архітектури стисло перелічуються основні перебудови і ремонти Спаського собору, а також зазначається: «У 1820 р. стіни були всередині пофарбовані (і доволі потворно) під колір різних мармурів ...» [24, с. 23]. Дата «1820 р.», вказана у наведеній цитаті, не відповідає тій інформації, яку подає П. М. Добровольський. Крім того, певна частина площин дійсно була розфарбована «під мармури», однак більшу частину стін займали розписи, що являли собою сюжети на релігійну тематику, про що Г. К. Лукомський навіть побіжно не згадує.

Як бачимо, за доволі значний період, що охоплює майже 90 років від часу створення настінного живопису у Спасо-Преображенському соборі, дослідники не надто часто звертали увагу на цю частину храмового інтер'єру. Доволі часто ці згадки були побіжними, і лише в окремих випадках на цей об'єкт зверталася увага. Зазвичай описувалася історія створення стінопису і, на жаль, ані в ХІХ, ані в зазначений період ХХ ст. не було здійснено навіть спроби його мистецького аналізу. Таким чином, ця важлива частина інтер'єру Спаського собору залишалася фактично малодослідженою. Вірогідним поясненням такої «неуважності» дослідників можуть бути наступні міркування автора даної публікації. По-перше, у період, якому присвячено дану студію, дослідників цікавили переважно архітектура і більш древні артефакти, пов'язані з собором. Можливо, у даному випадку маємо приклад того, що Л. М. Гумільов називав аберацією близькості, коли сучасники події або явища не зовсім чітко розуміють їхній масштаб [25]. По-друге, не виключено, що певну байдужість до стінопису першої чверті ХІХ ст. як до об'єкта досліджень можна пояснити відсутністю розуміння тогочасними дослідниками цілісності комплексу храмового інтер'єру, до якого включається все, що оздоблює храм, а саме – деталі архітектурного декору, іконостас, окремі ікони і в тім числі монументальний живопис.

1. Доценко А.В. Спас Чернігівський / [А. В. Доценко, А. Б. Гаркуша, О. М. Ванжула, О. О. Васюта/] – Чернігів: Десна Поліграф, 2011.– С. 82.
2. Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора / П. М. Добровольский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов: Тип. губерн. Правления, 1902. – Вып. 4: 1900 –1902.–Отд. 2. – С. 1– 68.
3. Квиливидзе Н. В. Историография русского церковного искусства [Электронный ресурс] Н. В. Квиливидзе // Исторический вестник. 7-8. Москва-Воронеж, 2000. – С. 238-263, режим доступа <http://www.portal-slovo.ru/art/36080.php>.
4. Марков М. Є. О достопамятностях Чернигова/ М. Є. Марков// Черниг. Губерн. Ведом., часть неоф. 1882. – № № 11-14.
5. Линевиц П. Исторические сведения о храме св. Спаса в Чернигове/ П. Линевиц //Черниговские Губернские Ведомости, часть неоф.–1841. – № 45.
6. Сергей Котляров. Город Чернигов / Сергей Котляров // Черниговские Губернские Ведомости, часть неоф. –1851. – № 23, – С. 205-258.
7. Маркевич Н. А. Чернигов: Историческое и статистическое описание Чернигова/Н. А. Маркевич // Черниговские Губернские Ведомости, часть неоф. – 1852. – № № 8-11.
8. Гейда О. С., Хто був автором семитомного опису Чернігівської єпархії. / О. С. Гейда // Український історичний журнал, № 2. – 2010 р., – С. 179-189.
9. Гумілевський Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. / Ф. Гумілевський // кн. 5. – Чернигов. – 1874. – С. 11-19.
10. Авдеев А. А, Павлинов А. М. Спасопреображенский соборный храм в Чернигове [Электронный ресурс] А. А. Авдеев, А. М. Павлинов // Зодчий. – 1882. – № 6, – С. 81-83, режим доступа http://arch-grafika.ru/news/zodchij_1882_vyp_1_6/2012-01-02-1759
11. Там же.
12. Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1914. – Вып. 1. – Изд. 2-е. – Отд. 1. – С. 2-3.
13. Верзилов А. Петр Михайлович Добровольский (биографический очерк). [Электронный ресурс] А. Верзилов // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии 1909 – 1910 г. – Вып. 8. – Чернигов. 1911.– С. 195 – 204, режим доступа http://book-old1.ru/02/1911_chern_uak8/Indexfr.html
14. Гейда О. Церковна історія у дослідженнях членів Чернігівської губерньської вченої архівної комісії // Сіверянський архів. – Вип. 1. Ніжин, 2007. – С. 48 – 52)
15. Верзилов А. Петр Михайлович Добровольский (биографический очерк). [Электронный ресурс] А. Верзилов // Труды Черниговской губернской ученой

архивной комиссии 1909 – 1910 . Вып. 8. – Чернигов. 1911. – С. 195 – 204, режим доступа http://book-old1.ru/02/1911_chern_uak8/Indexfr.html, дата доступа: 01.2015.

16. Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора / П. М. Добровольский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов: Типография губернского правления, 1902. – Вып.4: 1900 –1902.–Отд. 2. – С. 9–19.

17. Там само.

18. Ефимов А. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский священоисторические памятники-храмы XI века их прошлое и современное состояние./А. Ефимов. – Чернигов: Тип. губерн. правления, 1908. – С. 24.

19. Там само.

20. Ефимов А. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский священоисторические памятники-храмы XI века их прошлое и современное состояние./А. Ефимов. – Чернигов: Типография губернского правления, 1910. – Вып. 2,3,4.– С. 56–61.

21. Бережков М. Н. К истории Черниговскаго Спасскаго собора. / М. Н. Бережков. Москва, 1911.– С. 11–14.

22. Картины церковной жизни Черниговской епархии из девятивековой ея истории.– Чернигов.–Типография Кульженко, 1911.– С. 7.

23. Лукомский Г. К., О древне-русском зодчестве Чернигова. [Электронный ресурс] / Г. К. Лукомский. – С.-Петербург, 1912.–С. 23, режим доступа http://book-old2.ru/1912_lukomsk3/Indexfr.html, дата доступа: 20.10.2014.

24. Там само.

25. Словарь понятий и терминов теории этногенеза Л. Н. Гумилева [Электронный ресурс] / составитель – Мичурин В. А; под ред. Л. Н. Гумилева, режим доступа <http://gumilevica.kulichki.net/MVA/mva09.htm>, дата доступа: 10.12.2015.

Статья посвящена истории исследований настенной живописи (первая четверть XIX в.) Спасо-Преображенского собора (XI в.) в Чернигове. Рассматриваются и анализируются исследования исторического и краеведческого характера, проведенные в XIX в. и в досоветский период XX в.

Ключевые слова: Спасо-Преображенский собор, настенная живопись, исследования, публикация.

The article is devoted to the research of the Chernihiv Cathedral of the Saviour and Transfiguration or Spasky Cathedral (XI c.) wall painting history . The paintings were created in the first quarter of the nineteenth century, they are the important part of the modern temple decorations. The researchers of the second half of the nineteenth century and pre-Soviet period of the twentieth century described Spasky Cathedral as the monument of ancient architecture, as the main tomb of Chernihiv princely dynasty, as the main spiritual center.

The attention was drawn to the destruction and reconstruction that the church has undergone during its existence. Some studies have described the iconostasis of the XVIII century. Many researchers have only mentioned the paintings of the nineteenth century but didn't realize their general idea accurately . Only few studies paid attention to this important part of the ancient cathedral interior decoration.

The author of the article has tried to understand the causes of the situation and has come to certain conclusions.

Key words: The Transfiguration Cathedral (Spasky Cathedral) , murals, painting, research.